

XII. O parte a contactelor cu comunitățile culturilor vecine se explică prin bogăția deosebită în silex a zonei studiate. Obiecte din silex cenușiu provenit din zăcămintele aflate în preajma Nistrului, din nordul R.S.S. Moldovenești, au ajuns să fie răspindite pe o rază de peste 100 km în jur.

Concluzii. Sint sintetizate pe scurt datele principale prezentate pe larg în diferite capitole ale volumului.

Sinteza la care ne-am referit reflectă un efort deosebit din partea autorului pe de o parte în efectuarea a numeroase cercetări arheologice de suprafață, ceea ce a dus la cunoașterea densității populației respective din zonă și pe de altă parte prin executarea unor

săpături sistematice în unele din obiectivele descoperite, ceea ce i-a permis să elaboreze periodizarea lor judicioasă, cât și precizarea elementelor specifice fiecărui tip. Se cuvine să subliniem și colaborarea strânsă dintre autor și specialiștii din diverse domenii, ceea ce a făcut posibilă aprofundarea multor probleme importante (de ex. în privința cultivării plantelor și altele).

Prin bogăția datelor volumul constituie o reală și valoroasă contribuție la cunoașterea evoluției istorice a comunităților tripoliene tirzii din nordul R.S.S. Moldovenești.

Eugen Comșa

SILVIU SANIE, *Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei (sec. II î.e.n. — III e.n.)*. Editura Junimea, Iași, 1981, 264 p. și 72 planșe în text.

Studiilor de valoare ale colegilor din capitala istorică a Moldovei, cu a căror publicare editura „Junimea” se poate mândri, li se adaugă de curind cel al lui Silviu Sanie, cercetător harnic binecunoscut specialiștilor din țară și străinătate. Volumul este închinat memoriei profesorului Nicolae Gostar, pe care nu încetăm a-l regreta ca savant și mentor al unei serii întregi de cercetători ai antichității, autorul însuși aflându-se printre aceștia ca elev și colaborator merituos.

Utilitatea unui asemenea studiu pentru înțelegerea sintezei daco-romane nu poate fi pusă la îndoială — autorul o subliniază și el, de altfel, în „Cuvânt înainte” — și să reținem însă din acest *argumentum* principiul care a guvernat alcătuirea volumului, gândindu-ne că măsura criticilor de fond pe care i le-am putea aduce, pentru a se bucura de un cit mai just echilibrat, va trebui să țină seama de ceea ce autorul și-a propus: „Locul privilegiat al extremului sud în paginile cărții este justificat de rolul ce-l atribuim acestei zone unde populația autohtonă a fost romanizată, focar de romanizare cu însemnătate pentru un spațiu mai întins al Moldovei” (p. 8; s.n.). Cu alte cuvinte, o analiză serioasă nu poate începe fără o cit mai profundă cunoaștere a vîștei respectivei zone de iradiere.

Pentru început, consider necesar să urmărim organizarea conținutului. După cuvântul înainte, abrevieri și bibliografia selectivă, se înșiră capitolele: I. Istoriografia. A. Considerații asupra izvoarelor scrise despre populația Moldovei în sec. I î.e.n. — III e.n. B. Istoriografia problemei relațiilor romane cu populația dacică de pe teritoriul Moldovei. C. Aspecte ale romanității în Moldova în operele unor istorici și arheologi (p. 13—14).

II. Relațiile cu lumea romană în perioada anterioară cuceririi Daciei. Importuri romane. A. Ceramica; B. Obiecte de metal; C. Obiecte de sticlă și camee; Concluzii (p. 46—74). III. Teritoriul roman din sudul Moldovei în lumina săpăturilor de la Barboși. A. Începuturile stăpînirii romane în sudul Moldovei; B. Complexele romane de la Barboși: a) *Castellum*, castru și așezarea civilă; b) Unitățile militare; c) Necropola; d) Inscricții pe piatră; e) Țigle, cărămizi și olane ștamplate; f) Inscricții pe ceramică; C. Continutătatea dacică în mediul roman; a. Ceramica dacică; b. Ceramica romană din locuințele cu materiale dacice și romane și din alte complexe; Ceramica comună; Ceramica *terra sigillata*, tipare, medalioane și ceramica lucrată în tehnica barbotinei; c. Concluzii asupra coabitării daco-romane (p. 75—111). IV. Cultura materială în sudul roman și în lumea daco-carpică. A. Amfore; B. Opaște; C. Produse de metal; D. Considerații asupra circulației monetare (p. 128—201). V. Culte și credințe antice în sudul Moldovei (p. 202—224). VI. Considerații finale (p. 225—228). Un rezumat în limba engleză și Indici pe materii încheie o carte bine prezentată grafic (p. 250—255 și 257—264), în care ilustrația bogată și de calitate (minus mare parte din fotografiile, reproduce neglijent.) dispusă mai ales la urma capitolelor, servește textul pînă în majoritatea detaliilor.

Conținutul primei părți din capitolul întâi referitoare la izvoarele scrise este în general judicios și complet, probînd prudență și nuanțare în interpretarea surselor. Contribuțiile personale valoroase ale lui S.S. în acest din urmă domeniu sînt în mai multe rînduri marcate — fapt nu numai firesc, dar

În cazul de față pozitiv -- de personalitatea științifică a lui N. Gostâr. În favoarea ipotezei regretatului profesor ieșean (apărută în 1970) pare să incline autorul și în privința localizării capitalei lui Burebista, dar simpla exprimare a opțiunii ar putea fi privită ca ecou al unui patriotism local, cum dealtfel s-a și considerat vis-à-vis de alte propuneri extreme. Aceasta cu atât mai mult cu cât rezultă că pînă și propunerile pentru Dobrogea emise pe baze relativ diferite de H. Daicovicu (1971) și de Al. Suceveanu (1975), la care autori, dealtfel, nici finalitățile sau concluziile nu sînt aceleași, i se par lui S.S. menționabile tot „doar pentru varianta moldovenească a interpretării” (p. 15). Or, ultimele două ipoteze menționate nu obligă la o localizare moldovenească și sprijină mai degrabă, vrînd-nevrînd, aserțiunea lui Vasile Părvan demnă de rememorat potrivit căreia „... acolo nimeni nu era stăpîn; dar îndată ce te afundai în cîmpia munteană sau, mai ales, te urcai pe malul drept [al Dunării], dădeai de neamul stăpînitor: geții. Aceștia aveau nevoie de malul drept, spre a priveghia balta și bărăganul, tot așa cum au avut grecii, romanii, bizantinii și turcii. De aceea, geții nici n-au fost stăpîni ai cîmpiei muntene decît atunci cînd au avut și cetățile de pe malul drept. Cînd tracii ori romanii li le-au luat, ei au năvălit să și le ia înapoi. Și cînd nu le-au mai putut recuceri, au ajuns și ei la voia stăpînului care le ținea” (*Gelica*, București, 1926, p. 91).

Într-o altă dispută de geografie istorică, anume aceea a localizării Piroboridavei, S.S. optează convingător pentru Barboși (p. 18—19). Totuși, cred că poziția luată rămîne pe jumătate descoperită cită vreme autorul nu comentează în vreun fel harta de la pl. 59 (după R. Vulpe), unde la Barboși cititorul vede *Dinogelia*, și *Dinogelia (Nova)* la Bisericuța—Garvăn, pe malul drept al fluviului, potrivit unei ipoteze mai vechi, legată desigur și de existența verificată în amonte pe Dunăre, tot în mediul dac și daco-roman, a unor așezări gemene.

De pe poziția unui istoric modern (v. partea „B” a cap. I), S.S. încearcă, și reușește în cea mai mare măsură, să evite ceea ce li se întîmplă unor croniciari români din Evul Mediu, adică, citindu-l pe autorul însuși: „uneori informațiile sînt preluate împreună cu inexactitățile conținute, alții cronicarul ia față de ele poziție critică” (p. 22). Cu alte cuvinte, simțim efortul continuu al lui S.S. de a se conforma conținutului ultimei părți a frazei suscitată pe de o parte, iar pe de alta, de a se ridica pe cit posibil deasupra istoriografiei moderne și contemporane (dar prin ea), în interpretarea celei medievale. fapt inițiat deja în această parte a capitolului și împlinit în cea de a treia (C), unde sarcina

era cu atât mai dificilă. În esență, urmărirea critică a celor mai importante probleme ale formării poporului român începînd de la cronici și încheiînd cu Xenopol, cu specială privire la Moldova, reprezintă o contribuție istorică valoroasă, concepută în lumina dobîndirilor științifice de pînă în ultimii ani, și cu greutate, de aici înainte, de reper bibliografic concentrat și obiectiv. Aceleași aprecieri se cuvin și secțiunii „C”, demne fiind de menționat în finalul studiului istoriografic considerațiile autorului privind — regional în primă instanță — fenomenul romanizării. Pentru Moldova, deci, în afară de extremul sud „unde existența unei *cuceriri, coloni-zării* (s.a.), organizării administrative romane... romanizarea... n-ar trebui pusă sub semnul îndoielii” (p. 41), fenomenul este de judecat nuanțat și cu prudență: „pentru zonele cucerite dar necolonizate este dificil controlul asupra transferului de civilizație romană, *sigur* (s.a.) fiind doar prezența culturii materiale romane, indiciu al unor relații economice, *verosimil* (s.a.) răsplîndirea limbii latine și a unor culte” (*ibidem*). Așadar, în Moldova avem de-a face, după S.S., cu o „romanizare *stii generis* aflată în diverse stadii în diferitele zone” (ale ei), care, după sec. II — III „va continua și se va uniformiza treptat...”. Rămîne ca aspectele acestei din urmă evoluții să fie tratate într-un volum viitor (steluța de pe copertă indică și ea intenția), demonstrația din următoarele capitole slujind ilustrării ipotezei emise pentru epoca Principatului.

Faptul că în Moldova au fost descoperite numeroase măturii ale relațiilor cu lumea romană datînd din perioada anterioară cuceririi Daciei nu era necunoscut (cap. II, p. 46—71). Autorul le sistematizează grupînd dovezile cele mai pertinente în acest sens, importurile, în: ceramică, obiecte de metal, sticlărie și carne, descoperiri monetare. Din păcate (sens în care autorul însuși își exprimă regretul), realizarea scopului pe care S.S. și l-a propus aici se lovește de stadiul încă insuficient evoluat al cercetării și mai ales valorificării nesatisfăcătoare a materialelor descoperite, astfel că, pentru ceramica romană intră în analiză (în afară de Barboși) șase puncte, pentru metale și sticlărie aceleași puncte în număr de patru fără Barboși, doar situația descoperirilor monetare — nouă tezaure și alte descoperiri izolate — acoperind mai bine harta Moldovei. Dar, chiar și în aceste condiții, în care documentarea după așezări sau diverse puncte — în afara primei și mai ales ultimei categorii — este încă destul de subțire, mi se pare că era mai utilă și mai practică respectarea și la paragrafele B, C și D a distribuiri pe localități folosite în cazul ceramicii.

Pe baza materialelor analizate, S.S. stabilește trei „eventuale” faze de penetrație a

importurilor romane pe teritoriul Moldovei: A. de la începuturi până la 50 i.e.n.; B. 50 i.e.n. — 50 e.n.; C. 50—101. Încadrările respective sînt doar un început; reprezintă și ele o fază de lucru. Este de apreciat și aici prudența autorului, pornind de pe o parte de la baza documentară încă slabă, iar pe de altă de la experiența predecesorilor mai vechi și mai noi, care uneori s-au exprimat mai ferm dar mai puțin demonstrabil.

Avînd în vedere stadiul în care încă ne aflăm al cercetării notat în citeva rînduri în volum de autor și de subsemnatul în însemnările de față, mi s-a părut firească insistența lui S.S. (v. și *argumentum*-ul) asupra rezultatelor săpăturilor de la Barboși într-un fel de micromonografie (cap. III, p. 75—127). În fond, este pentru prima dată că avem în față o asemenea lucrare și nu doar rapoarte, prezentări izolate de materiale sau studii separate privind cercelările mai vechi și mai noi de la Barboși, la care autorul, împreună cu cercetătorul I. T. Dragomir de la Muzeul din Galați pe care și-l asociază la capitolele „Ceramica” și „Necropola”, a participat direct mai mulți ani. Nu uitaîm că un număr de campanii s-a desfășurat aici sub conducerea lui N. Gostar (1959—1967), a cărui îndrumare nemijlocită a continuat și în anii următori. Așadar, posibilitatea valorificării micii monografii Barboși în cadrul legat de romanitatea de pe teritoriul Moldovei se datorează acestui nucleu valoros de cercetare arheologică — N. Gostar, S. Sanie și I. T. Dragomir —, chiar dacă în forma dată aparține, în volum, autorului cărții și, parțial, colegului său gălățean. Este desigur un studiu important, care și singur era un ciștig pentru bibliografia epocii romane pe teritoriul României. De așteptat de la cercetările viitoare rămîne desigur, între altele, circumscrierea cronologică mai fermă a intervalului dintre sfîrșitul fortăreței dace și începutul celei romane. Iar din moment ce, precum se vede, ne aflăm la acest capitol încă în domeniul ipotezelor de lucru și fără datele suficiente unei demonstrații pertinente, se poate afirma pentru moment că elementele de care dispunem nu exclud o dată de început a *castellum*-ului înainte lui Traian, poate chiar sub Vespasian. Oricum ar fi, trebuie reținută ultima cronologie propusă de S.S. acum, în prezentarea complexului de la Barboși, în cadrul căreia se fixează trei faze ce reiau, cu unele corecții, pe cele deja stabilite de N. Gostar (Danubius, I, 1967, p. 107—113): I. Traian—Severus Alexander; II, după Severus Alexander pînă la Claudius al II-lea Gothicus; III. Constantin cel Mare și urmașii (finalul acestei faze rămîne încă nesigur datat; p. 77—80).

Odată ilustrat acest punct de sprijin și de iradiere a romanizării prin descoperirile cele mai importante ordonate sistematic și tipologic (nu pe niveluri), S.S. trece în capitolul următor, al IV-lea, la un studiu al culturii materiale romane în sudul roman și în lumea daco-carpică (p. 128—201). Autorul înregistrează tipologic categoriile de descoperiri — amforele, opaițele și produsele din metal — ilustrîndu-le copios și încheie cu un studiu asupra circulației monetae din secolele II—III e.n. Chiar dacă la inserierea tipologică și comentarea materialelor arheologice romane din Moldova așa cum o găsim în acest capitol ar mai fi loc pentru unele corijări, consider că respectiva parte a lucrării reprezintă una din cele mai valoroase contribuții din volum, ca repertoriu și studiu totodată. În plus, cred că dacă în capitolul precedent (privitor la Barboși) materialele ar fi fost ordonate, în măsura posibilului, stratigrafic, echilibrul secțiunilor de repertoriu din volum ar fi avut de cîștigat, cu atît mai mult cu cît se evitau astfel unele suprapuneri sau impresia de reluare. Regret, în fine, că autorul n-a avut posibilitatea să alcătuiască un tabel complet — nu mă indoiesc că din motive obiective — al descoperirilor monetare romane din Moldova (sec. II i.e.n. — III e.n.; p. 195—201), acesta rămînînd, cum se vede din titlul onest, „selectiv”, deci mai puțin ilustrativ. Totuși, chiar fără prezența exhaustivului (oricum imposibil prin continua iminență a altor descoperiri noi), detașarea punctelor ce semnifică descoperiri monetare izolate de cele reprezentînd lezaurile relevă, la planșa 60, circa patru grupări zonale. Urmărind felul în care se grupează descoperirile monetare izolate față de contextul arheologic din zonele respective se poate, cred, nuanța și mai bine măsura integrării populației locale în sfera romană, în primul rînd economică, deci în cea esențială.

Cu studiul cultelor și credințelor antice din sudul Moldovei, cuprins în capitolul al cincilea, se trădează o dată mai mult specialistul de excepție în domeniu care este Silviu Sanie, recent autor al volumului privind cultele orientale în Dacia (v. articolul prof. I. I. Rusu în SCIVA 33, 1982, 4). Concentrat, sprijinit pe o bibliografie bogată și de primă calitate, capitolul completează fericit volumul prezențelor romane din Moldova prin elementele de viață spirituală romană în formele sale specifice ariei Dunării de Jos.

Al șaselea capitol, care conține considerațiile finale ale autorului, se încadrează și el în sobrietatea generală a lucrării, încercînd o cît mai justă și mai obiectivă situare a teritoriului studiat față de fenomenul general al romanizării din lumea romană și ariile influențate de aceasta, dar neincluse în Imperiul roman. Astfel, pornind de la considerente generale și ajungînd prin analiză la un stadiu superior de cunoaștere a cazului particular, valabilitatea unor concluzii formulate de S.S. este ca și demonstrată, după cum urmează: „Inte-

grarea în viața economică și socială, politică și militară romană a populației de origine dacică din sudul zonei est carpatice reprezintă premisa și fundamentarea aserțiunii că ea se găsește la sfârșitul secolului al III-lea într-o etapă avansată de ireversibilă romanizare. Perioada relativ scurtă a adopției limbii și civilizației romane poate fi mai lesne admisă dacă avem în vedere vecinătatea Moesicii, intensele contacte anterioare, numărul mare de militari din legiuni" (p. 227). Într-adevăr, existența Moesiei și mai târziu a provinciei Scythia este de trecut în rindul cauzelor celor mai importante ale iradierii procesului romanizării către populația din Moldova, în măsura în care efectele acestuia sînt detectabile, determinându-se chiar și nuanțe ale lor: „Există... la sfârșitul perioadei ceretate deosebiri marcate între situația nordului, centrului și sudului zonei est carpatice față de Imperiul roman" (*ibidem*). Totuși, situația fiind dată în linii mari de prima concluzie enunțată mai sus, autorul se consideră îndreptățit să afirme: „... marile migrații n-au mai putut modifica structural transformările etno-culturale în stînga Dunării, desfășurate sub egida Romei" (p. 228). Este aici nu numai o concluzie, ci și o premisă angajantă pentru a continua cronologic studiul din prezentul volum, sarcină extrem de dificilă, după cum rezultă chiar din ultimele publicații care au atacat perioada respectivă. În care direcție S.S. pornește cu avantajul elaborării acestui prim tom, deci al cunoașterii serioase a perioadei împreună cu ceea ce ea implică arheologic. De aceea, cred că sînt

îndreptățite speranțele ca autorul să aprecieze cât mai aproape de adevăr și dezavantajul unei scheme deja formate, pe care va trebui să n-o considere imuabilă, ci de remodelat.

Nu insist aici asupra unor neglijențe sau scăpări de tipar, stil sau chiar bibliografie care, așa cum de obicei se spune și se scrie, ar fi fost bine să lipsească. Acestea nu sînt însă foarte numeroase și nu afectează conținutul cărții.

Prin *Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei*, Silviu Sanie are nu numai meritul priorității, dar și pe acela al sprijinirii demonstrației sale pe un fundament documentar cât mai bogat posibil. Cel arheologic primind, dar fără a se neglija și celelalte surse, cărora li se acordă locul cuvenit. În fapt, cartea arată cu atît mai mult efortul autorului de a desprinde către sinteză și nu de fabricare a ei, cu cit laseși elementele (încă insuficiente sau aproape de această limită) de analizat au trebuit, acum pentru prima dată, să fie adunate și sistematizate. Este și motivul pentru care nu m-am extins în aceste rinduri cu o prezentare a conținutului — în ansamblu el se pretează fără îndoială elogiilor unui recenzent — ci am încercat să observ, în intenția sinceră de a fi util, elementele care pot stîhni o atare întreprindere. Or, măsura realizării ei în stadiul prezent al cercetării, documentării, încadrării geografice etc. este un motiv de satisfacție pentru autor și pentru noi toți.

Alexandru Barnea

CRISIA, vol. 11, 1981, 407 p., cu numeroase figuri în text și planșe în afară de text.

Revista orădeană, organ de manifestare științifică a unui harnic colectiv de cercetători de pe lângă Muzeul Țării Crișurilor, a ajuns la al 11-lea volum de apariție regulată. Pe parcursul anilor, în lumina experienței dobîndite, a încercat și în parte a reușit să-și găsească singură un drum propriu, care a condus la cristalizarea unei personalități specifice, în continuă îmbunătățire. Coloanele ei s-au dovedit a fi o gazdă generoasă pentru toate problemele de istorie, de cultură, de artă. Dar toate aceste aspecte, pe cit de diferite, pe atît de variate, fapt foarte important pentru specificitatea revistei, pornesc de la realitățile locale sau sînt în strînsă conexiune cu ele: fapte, oameni, manifestări de tot felul. Rolul și rostul lor în perspectiva timpului ne apare azi a fi fost, pe cit de fecund, pe atît de semnificativ. Și mai trebuie adăugat ceva. Ceva ce nu este numai important, ci, după părerea noastră, și esen-

țial și mai ales semnificativ, întregul volum este scris de forțele locale.

Primele capitole sînt închinete problemelor contemporane. Astfel volumul se deschide cu un studiu asupra mișcării muncitorești din Bihor (M. Drecin); se continuă cu „Făurirea partidului comunist român" (V. Pușcaș) și „Tradițiile revoluționare ale U.T.C. din Bihor" (I. Popovici).

Sînt prezentate apoi în ordine cronologică a orînduirilor descoperiri arheologice, studii, cercetări și materiale istorice care acoperă un vast rîstimp, începînd din neolitic și pînă în vremea noastră. Potrivit specificului revistei noastre noi vom insista, în special, asupra studiilor și materialelor care privesc antichitatea.

Din cadrul descoperirilor arheologice se cuvine menționat studiul Doinei Ignat asupra unei așezări de tip Criș-Starčevo, descoperite